

Към изучаването на езическите култове в Сердика

Губл. № 98

Магдалина Станчева

Археологическите находки, свързани с култовете на езически божества в Сердика, са твърде многобройни. Те са предимно скулптурни и епиграфски паметници. Богат материал дават и изображенията върху монетите, сечени в Сердика. Известните досега факти обаче са все още недостатъчни, за да се очертае една по-пълна картина на религиозния живот в римска Сердика.¹

Публикуваните тук материали прибавят нови данни към този въпрос и представляват интерес особено като свързани с ежедневната практика на култа.

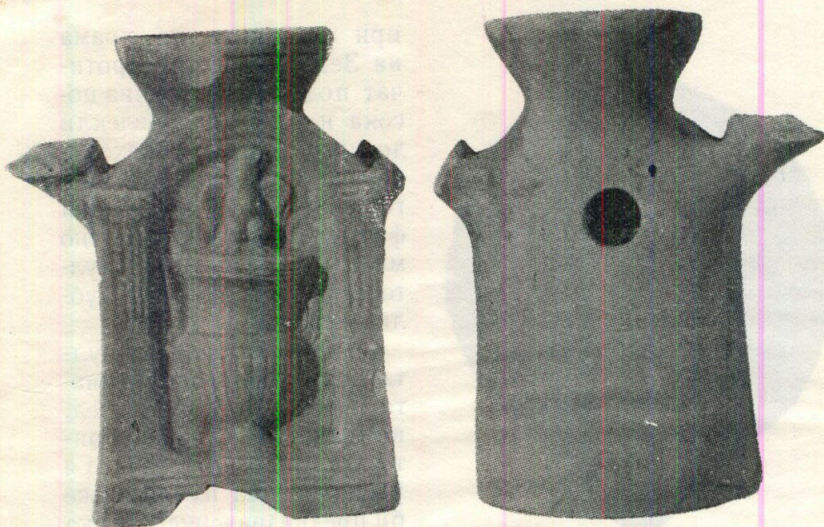
1. Керамичен предмет, изработен от фина пречистена глина, добре опечен до светлокеремидено (обр. 1). Общата височина на предмета е 13,2 см. Лицевата му част е покрита с керемиденочервена ангоба, гърбът е оставен без поливка. Предметът е кух. За основа, върху която да стъпва, му служат ръбовете на стените, грижливо загладени с остър инструмент. Тези ръбове

очертavat почти правилен полукръг, като диаметърът е стената на лицевата част, а полукръгът — стената на гърба.

Лицевата част на предмета има форма на едикула. Двете страни са оформени с два правоъгълни пиластра с по четири вертикални канелюри в горната си половина. Долната им половина е гладка. В долния край на пиластрите са оформени бази, върху които слабо личи единичен профил. В горния си край пиластрите завършват с профилирани капители, чийто профили са изразени с по две хоризонтални канелюри. И двата пиластра стъпват върху издаден напред стилобат, набразден също с три хоризонтални жлеба. В горния си край едикулата завършва с дъговидна арка, която стъпва на двата пиластрови капители и също е украсена с жлебове.

Във вдълбаното поле между пиластрите е представена в доста висок релеф амфора от гръцки тип. Тя запълва две трети от височината на едикулата (вътрешното пространство е високо 9 см, а амфората — 6 см) и изпълва цялата ширина. В най-изпъкналата си част амфората се издава чувствително на-

¹ Опит за обобщение на известните данни прави още Г. И. Казаров, София в древността. Юбилейна книга на град София (1878—1928), С., с. 23 сл.

Обр. 1. Керамичен култов предмет от София — лице и гръб

пред от плоскостта на пиластрите. Долната част на съда е украсена с вертикални жлебове, а страничният ръб на устието му — с хоризонтални. Две дръжки се извиват високо над ръба на устието и се прибират с по една волута към най-издутата част на съда.

Над амфората, стъпил върху плътната изравнена повърхност на нивото на отвора ѝ, е представен орел насреща с разтворени покрай тялото крила и глава, обърната надясно. Много слабо личи маркировката на пера по гърдите и крилата. Фигурката на орела запълва цялото свободно пространство над амфората.

Над едикулата е поставена полусферична чашка с диаметър 5,3 см и дълбочина 3 см. Отвън под ръба на устието тя е украсена с два успоредни хоризонтални жлеба, и то само на лицевата страна. Ръбът ѝ отгоре е хоризонтално загладен, а отвътре цялата чашка е орязана с острие. На дъното ѝ личи отпечатък от пръст, оставен при притискането, за да прилепне чашката към върха на едикулата. Отвън стените на чашката са грижливо загладени на мястото, където се свързват с покрива на едикулата. Отляво и отдясно на тази чашка е имало сигурно по още една, но от страничните са запазени само разклоненията, върху които те са били прилепени, и част от дъното на едната.

Разглежданият керамичен предмет е работен на калъп, като лицевата и гръбната част са слепени преди изпичането. Задната част е заоблена. В нея е изрязана правилна кръгла дупка с диаметър 1,5 см. Тази страна на предмета има форма на половина от вертикално разрязан цилиндър, но при основата се разширява конусовидно и това му придава устойчивост. Трите чашки са работени от-

делно и после са прилепени.

Керамичната едикула с чашки на върха явно не е предназначена за практическа нужда, а е имала култова употреба. Това личи както от своеобразната форма на предмета, така и от фигурката на орела — атрибут на Зевс (Юпитер). Една керамична плочка във форма на едикула с релеф на орел е намерена през 1933 г. в с. Овчиларе, Горнооряховско.² При нея двете страни са оформени с вити колони с профилирани бази и капители, които носят триъгълен фронтон с акротери и троен кръг в средата на фронтоната, имитиращ навярно имбо. Орелът за-

пълва цялото пространство между колоните. Той е представен в същото положение, както на софийската едикула. По размери двата предмета си схождат. Съществената разлика между тях е, че находката от Овчиларе представлява само една керамична плочка, докато софийският предмет има по-сложно устройство и предназначение. Интересно в случая е самостоятелното почитане на орела, атрибут и символ на върховното небесно божество в една по-абстрактна форма.

Плочката от Овчиларе е намерена с монета от Марк Аврелий (161—180 г.).

Известно е, че Зевс е бил почитан в Сердика. Той е представен на много сердикийски монети в различни пози — със скипър, като гръмовержец (Кераunos),³ на трон,⁴ като във всички случаи е изобразен и главният му атрибут — орелът. Но освен това са сечени и монети, на които е представен само орел насреща, с разперени крила и глава в профил,⁵ както е изобразен и върху разглеждания тук предмет.

Но най-категорични данни за култа на Зевс в Сердика дадоха извършените през 1949 г. спасителни археологически разкопки на югоизточния ъгъл на пресечката на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Цар Симеон“ при строеж на сграда.⁶ Там бяха разкрити основи на

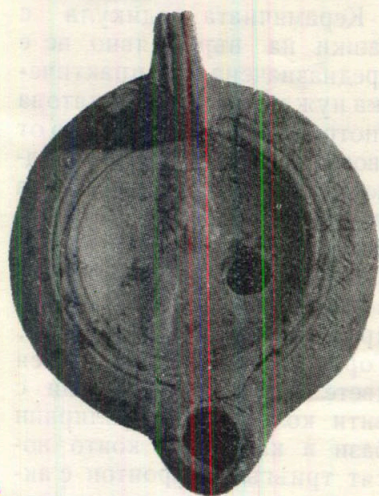
² Кратка бележка за тази находка е дадена в Известия на Българския археологически институт, т. VIII, 1935, с. 457, обр. 279. Самата плочка се съхранява в Археологическия музей при БАН — Инв. № 6556.

³ Н. Мушмов, Монетите и монетарниците на Сердика, С., 1926, с. 90, № 236, 237, табл. III.

⁴ Пак там, № 247, с. 91, табл. III; № 251, с. 92.

⁵ Пак там, с. 102, № 312, 314, 318, табл. VI.

⁶ Разкопките се ръководиха от ст. н. с. при Археологическия институт при БАН Ив. Венедиков.

Обр. 2. Керамична лампа с обр^{аз} на Сарапис от София

Обр. 3. Дъно на керамична лампа от София

монументален храм на Зевс Хипсistos. Между материалите от тези разкопки има каменни ари с вдълбани в тях лампи, пет скулптурни фигурки на орел и две релефни плочки, също с изображения на орел.⁷ Два фрагмента от фигурки на орел, намерени на други места в София, се пазят в Археологическия фонд на Музея за история на София.

Нашият керамичен предмет бе намерен при изкоп на ул. „Раковски“, недалеч от пресечката с ул. „Цар Симеон“.⁸ Заедно с него донесени в музея и дребни късове от римски керамични съдове с много добре огладени ръбове на местата на отчупванията, което показва, че те са били продължително влачени и огладжани от течаща вода. На самия публикуван тук култов предмет ръбовете на отчупванията на страничните чашки са също така добре огладени. Трябва да припомним един интересен факт, който може да обясни намирането на тази керамика на посоченото място, на ул. „Раковски“, както и начина, по който тя е попаднала там. При изкопите за строеж на ъгъла на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Цар Симеон“ се появи изобилна подпочвена вода, която затрудни и археологическите проучвания, и фундирането на новостроящата се сграда. Както е известно, такива подпочвени реки са установени на много места под съвременното ниво на София. В случая най-приемливо ни се вижда предположението, че водите, появили се

⁷ Тези данни за находките бе любезен да ни съобщи ст. н. с. Ив. Венедиков, за което му изказваме благодарност.

⁸ Предметът бе донесен в Музея за история на София от случаен намервач. Заведен е в Археологическия фонд под инв. № МИС А 2699.

при останките на храма на Зевс Хипсistos, протичат подземно в източна посока и че те са завлекли до указаното местонахождение на ул. „Раковски“ многобройните керамични фрагменти и сравнително много добре запазения култов предмет, който се публикува тук.⁹

С какви прояви на култа е свързана керамичната едикула с образ на орел, не може да се каже. Трите кръгли чашки, които я увенчават, са имали може би предназначение, близко до това на керамична лампа. Не ни са известни паралели на нашия предмет с такава форма. В Окръжния исторически музей в

Кюстендил се пазят цели и фрагментирани четириъгълни плитки керамични паници, в чиито ъгли са прикрепени малки кръгли чашки, по форма и размери, съвсем близки до тези върху едикулата от София. Четириъгълните панички с чашки произхождат от светилището на Зевс и Хера при с. Копилковци, Кюстендилско.¹⁰ Навярно и в двата случая предназначението на чашките е еднакво. Ако се допусне, че в тях е било изгаряно масло, нашият култов предмет въобще не е бил използван, тъй като по запазените части на чашката няма никаква следа от обгаряне. Може би такива предмети са били продавани или подарявани на поклонници при храма.

2. Керамична лампа с релефно изображение (обр. 3, 4). Намерена е при изкопни работи на пл. „Девети септември“ през 1958 г.¹¹ Лампата е от типа на кръглите едnofитилни лампи. Тя е работена от фина пречистена глина, опечена до светлокеремидено. Отвън лампата е покрита със светлокеремиден фирнис със слаб метален отблясък. Диаметърът ѝ е 7 см, височината — 2 см, диаметърът на дъното — 3,5 см. Фитилникът се издава дъговидно от очертанията на кръга на лампата, като на обратната страна е оформен с ръбове. По горната му част има следи

⁹ Голяма част от тази керамика се пази в Музея за история на София.

¹⁰ За това светилище вж. Г. И. Кацаров, Светилище на Зевс и Хера при Копилковци (Кюстендилско). ИАД, IV, 1914, с. 80 сл. В публикацията не са включени обаче четириъгълните керамични паници с чашки в ъглите, които може би са намерени по друго време.

¹¹ Пази се в Археологическия фонд на Музея за история на София — инв. № МИС А 1454.

от нагар. Дръжката има пръстеновидна форма, отстрани е плоска, по горната си страна има две канелюри. Тя започва от вдълбания диск на горната страна на лампата и се прибира към ръба на дъното. Дупката на дръжката е правилна, изрязана с инструмент и има диаметър 0,9 см. Кръгла дупка за наливане на масло с диаметър 1 см е изрязана в дясната половина на централния диск на лампата.

Централният диск е конкавен. Той е ограничен с три вдълбани окръжности и яйцевиден венец. Върху конкавната повърхност на диска има релефно допоясно изображение на мъж. Фигурата е представена в профил надясно. Не всички части на образа са еднакво отчетливи и ясни. Най-добре и остро личат главата и ръката. Неясни са шията и гръдната част на фигурата. Изобразен е мъж на средна възраст с добре очертан едър нос. Горната част на лицето е обиколена с буйна коса на едри къдрици, които се спускат назад по шията. Само на темето косата е гладка. Отпред на лицето косата се слива с брадата, представена също с едри къдрици. Над устната личат мустаци. На главата си мъжът носи невисок калатус, който слабо се разширява в горната си част и завършва с изпъкнал ръб. Доколкото личи на релефа, шията е гола, а торсът — облечен. Дрехата е богато надиплена, особено на ръкава, където обличащата рамото част има разпределени в две посоки наклонени гънки. Под тях ръкавът е хоризонтално пристегнат и продължава надолу с гъсти успоредни наклонени дипли.

На дъното на лампата в слабо вдълбан кръг, ограничен от изпъкнал ръб, има дванадесетолъстна розета с кръгче в центъра.

Лампата е работена на калъп, като ръбът на съединяването на горната и долната част е загладен с инструмент. На няколко места по повърхността личат неясни отпечатаци от пръстите на майстора, останали при работата с неопаления още предмет.

Не може да има съмнение, че на лампата е представен образът на Сарапис. Съществуват неоспорими данни, че това източно божество е било почитано в Сердика, където е имало и негов храм. Най-сигурно свидетелство за това е фрагментът от фронтон на храм с надпис, в който се съобщава, че храмът е посветен на Зевс Капитолийски Хелиос Сарапис. Храмът е издигнат между годините 161 и 163.¹² Този фронтон е намерен при изкопите за строеж на ул. „Граф Игнатиев“ № 6 през 1940 г.¹³

¹² G. Mihailov, *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, IV, Sofia, 1966, № 1926, и посочената там литература.

Култът на Сарапис в Сердика е засвидетелстван и чрез сердикийските монети с негов образ, седнал на трон, брадат, с калатус на главата.¹⁴ Доколкото личи на тези монети, през лявото рамо на бога е преметнато наметало, а гърдите и дясната протегнатата напред ръка са голи, т. е. той е представен облечен, както боговете от гръко-римския пантеон, например Зевс и Асклепий.

Не ни е познат друг пример на глинена лампа с изображение на Сарапис от нашите земи. Но изобщо неговият образ твърде често се среща именно върху такива предмети. Само в сбирките на Британския музей се пазят повече от петнадесет лампи с изображение на Сарапис.¹⁵ Но при всички екземпляри изображението е на самата дръжка на лампата. Сарапис е представен прав, на трон, до пояса или само в бюст, насреща и в профил. При всички случаи той е с калатус на главата. Най-близко до нашето изображение стои един бюстов релефен образ на Сарапис върху дръжката на лампа.¹⁶ Той е представен заедно с Изида. Приликата с образа на нашата лампа се отнася не само за лицето, но и за елементи на облеклото. На лампата в Британския музей дрехата образува на рамото наклонени гънки, както на софийската лампа.

По формата си, по конкавния кръг с релефни изображения в рамка от яйцевиден орнамент и по пръстеновидната канелирана дръжка софийската лампа принадлежи към един добре датиран във II в. от н. е. тип лампи.¹⁷ Многолистната розета на външната страна на дъното ѝ се среща при такива лампи и като украса на горната страна. Тук тази розета е може би марка на керамичното ателие.

Софийската лампа с изображение на Сарапис трябва да се датира във II в. не само защото този тип лампи се отнася към това време, но и поради това, че такава датировка съвпада с утвърждаването на култа на Сарапис в Сердика и изграждането на негов храм тук.

3. Фрагмент от керамичен предмет във форма на змийска глава с

¹³ С. Бобчев, Храмът на Сараписа в София. ИАИ, XIV, 1943, с. 218 сл. Мнението на С. Бобчев, че откритият на ул. „Граф Игнатиев“ № 6 архитектурен комплекс представлява храм на Сарапис, се оспорва от ст. н. с. Т. Герасимов (по негово устно съобщение).

¹⁴ Н. Мушмов, пос. съч., с. 69, № 94, табл. III, № 371, с. 111.

¹⁵ H. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman tamps in the British Museum*, London, 1914, № 390 — 392, 843, 859 — 862, 864 — 865, 943 — 946.

¹⁶ Пак там, № 865, с. 131.

¹⁷ Пак там, Introduction, XXV; табл. XXXIV.

част от тялото. Запазена дължина — 10,5 см. Направен е от добре пречистена глина, спалена до охракафяво. По повърхността има следи от керемиденочервена ангоба. По всяка вероятност фрагментът е част от дръжка на патера. По дължината са прокарани плиткни канелюри. Главата на змията е оформена чрез заостряне на края. От двете страни допълнително е залепено по едно малко топче — око.

Тази керамична дръжка се намери на ъгъла на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Жданов“ на 6 м дълбочина под днешното ниво на София.¹⁸

Глинени патери с дръжка с жлеbove по дължината подражават по форма известните типове на бронзови патери, чиито дръжки най-често завършват с животинска глава, обикновено на овен. Намирани са обаче и керамични дръжки, завършващи с главичка на овен.¹⁹

Патерата е свързана най-пряко с култовите обреди на различни езически божества. В нашия случай указание може да бъде изо-

¹⁸ Съхранява се в Археологическия фонд на Музея за история на София, инв. № МИС А 224.

¹⁹ Срв. С. Newton. A History of Discoveries at Halicarnassus, Spidus and Branchidae, t. I, London, 1862, табл. XXXIV, 6 и 10. Такава дръжка се пазят и в Ермитажа, Б-3349 — вж. М. П. Ваулина, К истории торговых сношений Северного Причерноморья с Книдом, СА, 1959, кн. 1, с. 79, обр. 7.

бразената върху дръжката на патерата глава на змия — главният атрибут на Асклепий и Хигия. Тези две божества са били на особена почит в Сердика, както изобщо в градовете с лековити минерални води. На сердикийски монети е изобразен храм на Асклепий,²⁰ но досега не е установено къде се намирал той. Като се има пред вид, че Асклепий принадлежи към боговете от гръко-римския официален пантеон, трябва да се предполага, че неговият храм се е намирал в чертите на града, навярно недалеч от минералния извор и от градските терми. Части от термите бяха разкрити при строежа на северозападния ъгъл на сградата на ЦУМ, съвсем близо до местонахождището на керамичната дръжка на патера със змийска глава.

И за трите публикувани тук предмета е трудно да се каже дали са произведени в нашите земи, а още по-малко в Сердика, или са внесени от по-далечни керамични производствени центрове. Ако лампата с образ на Сарапис със своето практическо предназначение свидетелствува за разпространението на предмети на ежедневния бит, свързани с почитта към това божество, то керамичната едикула и патерата са без съмнение свързани с обреди в чест на съответните божества.

²⁰ Н. Мушмов, пос. съч., с. 8, № 432 — 434.

Summary

Magdalena Stancheva's article *A Study of the Pagan Cults in Serdika* discusses three finds in Sofia connected with the cults of various deities: an earthenware *aedricula* with an eagle in relief from the temple of Zeus Hypsistos, a lamp with the figure of Serapis and the handle of a *patera* with a snake's head. The new finds are discussed in connexion with other data on these pagan cults in Serdika.

Résumé

Dans son article intitulé „Vers une étude des cultes païens à Serdika“ Magdalena Stantchéva examine trois trouvailles provenant de Sofia et se rattachant au culte de diverses divinités: un modèle d'édicule en céramique avec un relief d'aigle du temple de Zeus Hypsistos, une lampe avec une image de Sarapis et une poignée de patère à tête de serpent. Les nouvelles trouvailles sont examinées en rapport avec d'autres données sur ces cultes païens à Serdika.

Zusammenfassung

In dem Artikel „Beitrag zu der Erforschung der heidnischen Kulte in Serdika“ untersucht Magdalena Stantscheva drei Funde aus Sofia, die mit dem Kultus verschiedener Götter verbunden sind: keramische Edikul mit dem Relief eines Adlers aus dem Tempel des Zeus Hypsistos, eine Lampe mit dem Abbild von Sarapis und den Henkel einer Patera mit Schlangenkopf. Die neuen Funde werden im Zusammenhang mit anderen Angaben über diese heidnischen Kulte in Serdika untersucht.